

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ЕТИЧНИХ КОНЦЕПТІВ

*Соколова Юлія Олександрівна,**асп.**Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

У статті розглядаються основні підходи до вивчення етичних концептів як універсальних субстанцій у річизі становлення лінгвістичної метаетики – нового напрямку досліджень мови моралі. Аналізується природа етичної оцінки із врахуванням особливостей її репрезентації та матеріалізації у мовних формах різними етнічними спільнотами.

Ключові слова: лінгвістична метаетика, мова моралі, етичні концепти, деонтологічні теорії, етична оцінка.

Без перебільшення можна стверджувати, що морально-ціннісні поняття, уявлення, настанови, та й сама природа оцінки як невід'ємної складової людського життя поступово переміщуються у центр дослідницької уваги, стаючи об'єктом наукових розвідок лінгвістів. Тому важливим завданням у руслі новітніх наукових пошуків стає з'ясування актуалізованих смислів універсальних етичних концептів, шляхів і способів формування та реалізації оцінки у мисленнєвих процесах із подальшим її відображенням у мовних формах окремою етнічною спільнотою. **Об'єктом** розгляду та аналізу у даній статті стали ціннісні структури концептуальної системи мови, що знаходять вираження у мовленнєвих актах оцінки. Визначення особливостей природи етичної оцінки дозволяє виокремити методологічні засади формування ментальних структур ціннісного досвіду людини (якими є етичні концепти) та шляхи їх кодування у мовних формах.

Дана проблема розглядається та аналізується у руслі **лінгвістичної метаетики**, окремого напрямку у лінгвістичних пошуках, що постав і сформувався спочатку як специфічна філософська дисципліна, проте у руслі міждисциплінарних досліджень останніх десятиліть був спроектований на лінгвістичний ґрунт у зв'язку із інтересом провідних дослідників до сфери морально-ціннісних понять, уявлень, настанов та пріоритетів окремих етносів з їхньої фіксацією у мовних формах.

У *філософському ракурсі* це розділ етики, особлива область досліджень, що склалася у 20-30 роки XX століття у результаті експансії аналітично-філософського наукознавства у сферу етики і в якій розробляються проблеми гносеологічної та логічної природи **мови моралі**. Мову моралі ("моральну" мову) можна визначити як своєрідні способи і прийоми розмірковувань, за допомогою яких вирішуються моральні проблеми, обґрунтовуються морально-ціннісні норми, орієнтири, оцінки, засади культури поведінки. Вихідними елементами *мови моралі* виступають моральні судження, які поділяються на *настановчі*, *оцінкові* та *дефінітивні* (у яких дається визначення якогось морального терміна), які беруть безпосередню участь у формуванні *збірного образу* людини культури тієї чи іншої епохи.

Термін "**метаетика**" був введений "логічними" позитивістами (представники Віденського логічного гуртка Б. Рассел, Р. Карнап, Ф. Вайсман, М. Шлік та інші, що спиралися на деякі базові постулати Людвіга Вітгенштейна), які стояли на позиціях суто формального дослідження "моральної" мови, різних морально-ціннісних суджень, безвідносно до їхнього змісту, встановлення "ролі знаково-символічних за-

собів наукового мислення, співвідношення теоретичного апарату та емпіричного наукового базису, природи і функцій математизації та формалізації знання" [Руднев 1999, 231], намагалися створити ідеальну наукову мову. Таке дослідження не піднімало і не вирішувало одвічні питання розмежування категорій добра і зла, залежності моралі від соціально-історичних умов, місця, значення та ролі моральності у житті соціуму та окремого індивіда як члена цього соціуму, тобто етика поставала як "нейтральна" наука. Подібний підхід не міг забезпечити повного і різнобічного вирішення поставлених завдань, оскільки необхідно враховувати, що соціологічні, історичні та філософські проблеми етики органічно пов'язані з нормативними питаннями, які мають безпосереднє відношення до вибору людиною своєї моральної позиції та практичної лінії поведінки.

Тому на зміну даному напрямку приходить **аналітична філософія (лінгвістична філософія)**, метою якої була не побудова ідеальної мови, а аналіз природної мови якою вона є. "Етична оцінка в її лінгвістичному ракурсі досліджується в новому напрямкові лінгвістичної науки – лінгвістичній метаетиці, що вивчає моральну свідомість людини через її відображення в мові" [Попова 2004, 42].

Уперше систематично до проблем розгляду оцінних слів з позицій їхньої семантики, синтаксису та прагматики, їхніх функцій у тексті підійшли англійські логіки та філософи кембриджської та оксфордської шкіл. Офіційно "засновником" лінгвістичної метаетики прийнято вважати Дж. Е. Мура, який у своїй праці "Принципи етики" (1903) вперше розглянув та проаналізував окремі етичні категорії і поняття з позицій логіко-лінгвістичного аналізу. Тобто "в теорії моралі ціннісні установки людей та їх мовні еквіваленти беруться як об'єкти дослідження та інтерпретації" [Максимов 1998, 47]. Проте, як помітила і продемонструвала Н.Д. Арутюнова, багато філософів і до Дж. Мура досліджували мораль у мовному руслі (тобто через мову) (Аристотель, Т. Гоббс, Дж. Локк, Б. Спіноза, І. Бентам, Дж. Мілль та інші).

Загалом, підходячи власне до природи етичної оцінки, потрібно декілька слів сказати про традиції розмежування самих понять "**етики**" і "**моралі**". Так, термін "**етика**" (від д-гр. *ἦθος* (*ēthos*) – місце перебування, спільне житло, а також - звичай, вдача, характер) у античній філософії вживався на позначення усталеного характеру того або іншого явища (наприклад, *етос* першоелементів дійсності (Емпедокл), людини (Піфагор, Демокріт, Геракліт)). Зокрема Аристотель вживав термін *етичний* на позначення чеснот, що стосуються людської вдачі, характеру, на протиположності чеснотам діаноетичним (від сполучення слів "діа" та "ноезіс" (думка)), що пов'язані з мисленням, розумом людини (наприклад, мудрість, поміркованість, справедливість), а термін "**етика**" застосовував на позначення галузі пізнання, котра вивчає власне етичні чесноти, досконалість людської вдачі.

Проте первинне значення (місце перебування, спільне житло) теж не втратило своєї філософсько-етичної актуальності, оскільки акцентує увагу на "зв'язку вдачі людини з її соціальним, культурним та природним оточенням, спонукає до роздумів про внутрішній простір, внутрішнє "місце перебування" людської волі й духовності" [Малахов 2006, 16].

Разом із тим, **мораль** походить від давнього латинського слова *mos*, що також означало характер, вдачу, звичай, а також мало й значення закону, правила, припису. Про-

те, незважаючи на подібність етимології, внутрішньої форми цих двох понять, простежуються певні відмінності у сфері їх вживання. Так, "мораль – це сукупність традиційних і панівних (у даний момент) звичаїв, а етика – осмислення цих звичаїв, осмислення моралі" [Попова 2004, 41]. Таким чином, мораль розглядається як предмет етики, реальне явище, що нею вивчається, як "певна форма свідомості – сукупність усвідомлюваних людьми принципів, правил, норм поведінки" [Малахов 2006, 18]. У своїх вчинках ми намагаємося слідувати принципам і нормам *моралі*, оцінку ж вчинкам і діям даємо з позицій етики. У даному руслі ми й визначаємо окреме коло концептів (*ДОБРО, ЗЛО, СОВІСТЬ, ЧЕСТЬ, ОБОВ'ЯЗОК, СПРАВЕДЛИВІСТЬ*) як етичні, зміст яких формується на основі оцінки індивідом тих або інших подій і явищ.

Часто люди, вирішуючи певні моральні проблеми, обґрунтовуючи свої моральні вимоги, норми, оцінки, свій вибір в тих чи інших ситуаціях оперують, незважаючи на різноманітні ідейні позиції, однопорядковими універсальними етичними категоріями, поняттями (часто вкладаючи у них однаковий зміст), використовуючи при цьому певний логічний апарат прийомів і способів оцінки. Загалом етичні концепти, на наше переконання, належать до сфери *універсалій*. Сама субстанція "етичні концепти" існує у свідомості всіх етносів, відмінними виступають різні форми вираження, акценти та пріоритети, які надаються тим або іншим етичним сутностям у конкретному мовно-національному середовищі. Так, наприклад, С.Г. Воркачов відзначав існування "протоконцептів", або так званих "універсальних концептів" ("но-емів"), що "абстраговані від невизначеної кількості мовних реалізацій і забезпечують еталон порівняння, необхідний для міжмовного зіставлення та перекладу" і які "у більш чи менш "чистому вигляді" ... представлені у науковій свідомості у формі **етичних термінів** і логічних операторів..." [Воркачев 2001, 68], проте позначені у різних лінгвокультурах мовно-етнічною специфікою. Крім того, постулюється ідея універсальності мисленнєвих процесів, яка простежується у міжмовному науковому концептуалізмі, проте не можна, на нашу думку, стверджувати існування загальних універсальних схем мислення, яким підпорядковуються усі етноси, як не можна констатувати того, що всі народи сприймають та осмислюють світ відповідно до однієї, певним чином структурованої когнітивної моделі. Кожна нація, як нам видається, осмислює певні фрагменти реальності за допомогою власних когнітивних (ментальних) моделей (структур).

Таким чином, проблема етичних уявлень тих чи інших етносів поступово вилідається в один із визначальних напрямів сучасних лінгвістичних досліджень. Так, логічний аналіз етичних концептів здійснювали Н.Д. Арутюнова, Т.В. Булигіна, В.Г. Гак, Ю.С. Степанов, О.Д. Шмельов, Є.В. Падучева, Анна А. Залізняк та інші. Зокрема, у руслі новітньої культурно-лінгвістичної парадигми були спроби обсервації таких етичних концептів: **обов'язок** (Т.В. Булигіна, О.Д. Шмельов, А.Д. Кошелев, О.Т. Попова), **совість, сором** (Н.Д. Арутюнова, Ю.Д. Апресян, Ю.С. Степанов, Т.В. Радзівська), **добро, благо** (І.Б. Левонтіна, Л.В. Максимов), **вина** (Є.В. Падучева, О.Ю. Богуславська), **справедливість, смирення** (Анна Вежицька, І.Б. Левонтіна, О.Д. Шмельов), **милосердя** (О.Г. Ревзіна, Л. Жданова), **гріх** (Л.Г. Панова, В.Г. Гак), **образа** (Анна А. Залізняк), **честь** (Г.Г. Слишкін) та інші (частина із вказаних дослідників входить до дослідницької групи "Логічний аналіз мови"). При цьо-

му пріоритетними методами дослідження виступали порівняльно-зіставний та контекстуально-дистрибутивний аналіз.

У даному контексті суттєвою особливістю морального погляду на світ, відбитого в іменах етичних концептів, є "поділ останнього на світ сушого і світ належного – того, що передбачається вимогами моралі, ідеєю добра, але ще не дістало реалізації" [Малахов 2006, 184]. У руслі даного визначення усі етичні концепти можна віднести або ж до сфери *деонтології* (термін І. Бентама, класика англійського утилітаризму; від гр. *δέον* (*deon*) – потрібне, необхідне та *λόγος* (*logos*) – слово, вчення), яка вивчає проблеми морального належного взагалі й насамперед *обов'язку*, та *аксіології*, що досліджує моральні цінності (насамперед проблеми, що постають в рамках опозиції добро↔зло як одвічних антагоністів). У зв'язку з цим існують різні думки щодо того, які засади у вивченні етичних концептів мають домінуюче значення: *деонтологічні* (що беруть початок з ідей німецького філософа І. Канта, творця концепції *категоричного імперативу*, морального закону, вимоги якого є абсолютними та безумовними; а також відображені у працях давніх стоїків і кініків, М. Лютера, С. К'єркегора та ін.) чи *аксіологічні* (ціннісні; серед представників – Епікур, Лукрецій, Т. Гоббс, Д. Юм, французькі та англійські матеріалісти XVIII століття, Л. Фейєрбах, Б. Рассел та інші). Так, Н.Д. Арутюнова відзначала актуальність дослідження "значення й області застосування специфічних для етики предикатів", які вона поділяє на два класи: "поняття, пов'язані із зобов'язаннями" і "поняття цінності" [Арутюнова 1999, 130].

Як слушно зазначала дослідниця, "у деонтологічних теоріях етики і в логіці оцінок вважається первинним концепт цінності, добра, а поняття обов'язку є похідним від нього. Аксіологічні поняття створюють ціннісні, а деонтичні – нормативні судження" [Арутюнова 1999, 130-131]. Виділені нами для дослідження етичні концепти належать як до сфери деонтології (*ОБОВ'ЯЗОК*), так і аксіології (*СПРАВЕДЛИВІСТЬ, СОВІСТЬ, ЧЕСТЬ*).

Для повноцінного осмислення теоретико-методологічної бази їх розгляду варто проаналізувати *природу самої етичної оцінки*, що лежить в основі всієї теорії цінностей, адже *імена етичних концептів* мають саме оцінне значення.

Оцінка, як логіко-філософська категорія, отримала вираження вже в роботах античних мислителів, але й досі продовжує бути джерелом інтересу і уваги науковців. Так, Аристотель у своїх працях розглядає різновиди об'єктів, що підпадають під оцінну кваліфікацію, і міркує про значення дотичних оцінних предикатів [Аристотель 1984]. Східний філософ Абу Алі ібн Сіна в своєму вченні про душу виділяє внутрішні і зовнішні "сили", під якими розуміє функції в межах органічного світу. До зовнішніх "сил" він зараховує дотик, нюх, смак, слух, зір. До внутрішніх сил філософ відносить фантазію, силу уяви і оцінну силу. Оцінна сила, відповідно до поглядів Ібн Сіни, покликана вловити щось загальне, істотне в одиничних тілах і предметах і, відповідно, це загальне оцінити. Б. Спіноза наводить в своїх роботах аналіз оцінних значень, використовуючи при цьому поняття нормативу. Дж. Локк вважається засновником гедоністичної теорії добра і зла, І. Кант – проповідником утилітарної теорії оцінок і так далі.

Об'єктом пильної уваги лінгвістики категорія оцінки стає в 20 столітті. Із розумінням оцінки як важливої складової повсякденного буття людини прийшло усві-

домлення необхідності вивчення природи, властивостей та способів формування і реалізації оцінки у мисленневих процесах із наступним відображенням її у формі мовних та мовленневих знаків. Тобто на перший план у лінгвістичних дослідженнях оцінки виходить проблема ціннісної структури концептуальної системи мови, що знаходить своє вираження у мовленневих актах оцінки. При цьому об'єктом досліджень безпосередньо чи опосередковано є людська особистість, оскільки "особливість моральних оцінок – у тому, що вони безпосередньо сприймаються і переживаються самим суб'єктом, який оцінює їх як над- чи позасуб'єктивні у своїй основі і за критеріями, і у цьому сенсі об'єктивні" [Максимов 2000, 135].

Крім того, дослідники в своїй більшості сходяться в тому, що оцінне значення є структурою. За словами О.М. Вольф, оцінка, включена в контекст, має вигляд структурно-організованої модальної рамки, "яка накладається на висловлювання і не збігається ні з його логіко-семантичною побудовою, ні з синтаксичною" [Вольф 2006, 186]. Розрізняють 4 основні компоненти оцінного значення: суб'єкт, предмет, характер, підстава. Більше того, до оцінних складових відносять стереотипи, аспект, аксіологічний предикат, оцінні класифікатори, шкалу оцінок, мотивування, оцінні засоби.

Сучасні аксіологічні дослідження демонструють, що оцінка є універсальною властивістю "людини мислячої" втілювати ціннісні відношення у матеріальній формі. Це змушує, у свою чергу, припустити, що особливості відображення ціннісних відношень у мові й формування усіх можливих способів типології (принципових основ категоризації) семантичних ціннісних відношень у різних мовах виникають та розвиваються якоюсь мірою на загальних підставах. І хоч способи вираження значень цінності у різних національно-мовних картинах відрізняються у зв'язку із унікальним шляхом розвитку окремих мовних соціумів (етноспецифічні особливості), важливим є пошук, насамперед, спільних змістових засад формування мовної оцінки у межах різних етнічних формацій. Відповідно, ті принципові основи, на яких складаються та формуються засади репрезентації ціннісних відношень як структур знань про попередній історично сформований етнічний досвід (а також передача їх у мовних формах), можна вважати універсальними та такими, що присутні в етнічній свідомості в узагальненому вигляді (етичні концепти).

Як у логіко-філософському, так і в лінгвістичному розумінні, необхідно розрізняти оцінку в широкому і вузькому сенсі слова. У широкому сенсі оцінка є кваліфікацією, яка може бути визначена як ставлення, позиція щодо предмета, котра спирається на порівняння даного предмета з вибраним еталоном. Оцінка в широкому сенсі виражається одиницями, що об'єктивують "кількісну оцінку", "оцінку величин". Оцінка у вузькому сенсі пов'язана з ознакою "добре/погано", зі встановленням ціннісного відношення між суб'єктом і об'єктом.

При існуючому різноманітті визначень і точок зору на природу і сутність категорії оцінки, лінгвісти, як правило, однастайні відносно протиставлення оцінного змісту дескриптивному [Арутюнова 1999, Вольф 2006, Теля 1986]. Так, наприклад, Н.Д. Арутюнова постулює оцінне значення як таке, що протистоїть дескриптивній семантиці, яка фіксує сприймані людиною риси об'єктивного світу.

Також відзначається, що дескриптивний момент співвіднесений з об'єктивним, а оцінковий – з суб'єктивним способом відбиття дійсності.

Аналізуючи імена етичних концептів, потрібно також враховувати, що вони не мають чітко окресленого референта. Як відзначає Попова Т.О., "уявний референт тут – позитивна / негативна якість, мінлива й залежна як від мовця, так і від класу об'єктів дійсності, в яких вона може бути виділена, це якість, гранично абстрагована від самих об'єктів. При цьому властивості предметів можуть не мати між собою нічого спільного, а їхня оцінна кваліфікація може збігатися" [Попова 2004, 43]. Відповідно етичні концепти є узагальнюючими словами, назвами класів об'єктів, у яких представлене колективне, історично та культурно закріплене ставлення людської етнічної спільноти до тих чи інших явищ, вчинків, дій. Як зазначала Н.Д. Арутюнова, "етика створює стійкі норми. Вони подібні істині, й відповідність їм подібна істинному значенню дескриптивного судження" [Арутюнова 1999, 181].

Етичні норми є водночас залежними і незалежними від зовнішнього світу. Вони є частиною "ідеалізованої моделі світу, яка створюється самою людиною (соціальною групою, суспільством, нацією), і це дає їй право на варіювання. Як будь-який конструкт, така модель світу складається з блоків, якими виступають норми, водночас мінливі й стійкі" [Попова 2004, 43]. Відповідно "поняття цінності виконує координуючу (між людиною й світом об'єктів), стимулюючу (яка спрямовує діяльність), дидактичну й регулятивну (прескриптивну) функцію в механізмах життя" [Арутюнова 1999, 183].

Таким чином, усі ціннісні поняття універсальні і водночас відносні, оскільки репрезентовані по-різному кожною етнічною спільнотою відповідно до тих реалій та нормативних засад, що склалися історично. А як стверджував Б. Спіноза, "жодна річ не може бути ні гарною, ні поганою, якщо вона не має з нами чогось спільного" [Спіноза 1957, 544]. Крім того, мовці завжди відображають не весь ідеальний світ цінностей, настанов і пріоритетів, а лише ті його моменти, які видаються їм найбільш релевантними та найважливішими. Отже, пошук і визначення ідіоетнічних особливостей етичних концептосфер, а також універсальної ціннісної складової у різних лінгвокультурних і окреслюють один із напрямів сучасних лінгвістичних дослідження.

В статье рассматриваются основные подходы к изучению этических концептов как универсальных субстанций в русле становления лингвистической метаэтики - нового направления исследований языка морали. Анализируется природа этической оценки с учетом особенностей ее репрезентации и материализации в языковых формах разными этническими сообществами.

Ключевые слова: лингвистическая метаэтика, язык морали, этические концепты, деонтологические теории, этическая оценка.

The article deals with main approaches to study ethic concepts as universal substance in the framework of linguistic metaethics formation which is considered to be a new line of investigation of the language of morale. The nature of ethic evaluation has been analyzed taking into consideration the peculiarities of its representation and materialization in language forms by various ethnic communities.

Key words: linguistic metaethics, language of morale, ethic concepts, deontological theories, ethic evaluation.

Література:

1. *Аристотель* Сочинения: В 4 т. / АН СССР; Институт философии / В.Ф. Асмус (ред.) – М.: Мысль, 1975.
2. *Арутюнова Н.Д.* Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт / Н.Д. Арутюнова. – М.: Наука, 1988. – 339 с.

3. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека / Н.Д. Арутюнова. – М.: "Языки русской культуры", 1999. – I-XV. – 896 с.
4. Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки / Н.Д. Арутюнова (вступ.ст.), И.И. Челышева (вступ.ст.). – Изд. 3-е, стер. – М.: КомКнига, 2006. – 261 с.
5. Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании / С.Г. Воркачев // Филологические науки. – 2001. – № 1. – С. 64–72.
6. Карамова А.А. Категория оценки в современном русском языке: Учебное пособие / А.А. Карамова. – Уфа, 2003.
7. Краткий словарь когнитивных терминов / Под общей редакцией Е.С. Кубряковой. – М.: Филол. ф-т МГУ им. М.В. Ломоносова, 1997. – 245 с.
8. Максимов Л.В. О дефинициях добра: Логико-методологический анализ / Л.В. Максимов // Логический анализ языка: Языки этики. – М.: Языки русской культуры, 2000.
9. Максимов Л.В. Очерк современной метаэтики / Л.В. Максимов // Вопросы философии. – 1998. – № 10. – С. 39–54.
10. Малахов В.А. Этика: Курс лекций: Навч. посібник / В.А. Малахов. – 6-те вид. – К.: Либідь, 2006. – 384 с.
11. Мур Дж. Принципы этики / Пер. с англ. Л.В. Коноваловой. Общ. ред. Нарского И.С. – М.: Прогресс, 1984. – 326 с.
12. Попова Т.О. Психосемантика універсальних етичних концептів в етномовній картині світу: дис. канд. філол. наук: 10.02.15 "Загальне мовознавство" / Т.О. Попова. – К., 2004. – 208 с.
13. Руднев В. П. Словарь культуры XX века: Ключевые понятия и тексты / В.П. Руднев. – М.: Аграф, 1999. – 382 с.
14. Спиноза Б. Избранные произведения. В.2 т. / Б. Спиноза. – М.: Гослитиздат, 1957. – Т. 1. – 631 с.
15. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики языковых единиц / В.Н. Телия. – М., 1986.